

રૂપરેખા

- 2.0 ઉદ્દેશો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 વર્ગીકરણ
 - 2.2.1 અર્થ
 - 2.2.2 વ્યાખ્યા
 - 2.2.3 ઘટકો-તત્ત્વો
 - 2.2.4 મહત્વ અને આવશ્યકતા
 - 2.2.5 ઉદ્દેશ અને કાર્ય
 - 2.2.6 ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ ગ્રંથ વર્ગીકરણનું મહત્વ
- 2.3 ઇતિહાસ
- 2.4 ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનો વિકાસ
 - 2.4.1 પારિક્ષીની વૃક્ષ
- 2.5 સારાંશ
- 2.6 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તર સહિત)
- 2.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 2.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.9 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

2.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

યોગ્ય ઉપયોગકર્તાને યોગ્ય માહિતી યોગ્ય સમયમાં મેળવી આપવાના ગ્રંથાલયના આદર્શની પૂર્તિ માટે ગ્રંથાલયમાં અનેકવિધ ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. જેમાં માનવીય અને યાંત્રિક વિધિવિદ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. યાંત્રિક વિધિવિદ્યાઓ પૈકી “ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ” એક મહત્વની વિધિવિદ્યા છે. જે લક્ષમાં રાખી પ્રસ્તુત એકમાં ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનો અર્થ, વ્યાખ્યા, હેતુ, કાર્યો, મહત્વ અને ઇતિહાસની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે નીચેની બાબતોએ સક્ષમ બનશો.

- ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ એટલે શું ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન મેળવી શકશો.

- વર્ગીકરણનો અર્થ જાણી શકશો,
- વર્ગીકરણની વ્યાખ્યા, હેતુ અને કાર્યોની સમજ કેળવી શકશો.

2.1 પ્રસ્તાવના (INTRODUCTION)

ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ એટલે વિવેકપૂર્વક વાચનસામગ્રી એકઠી કરવી, તેનું યોગ્ય વ્યવસ્થાપન કરવું. તેનો ઉપયોગ થાય તે જોવું અને આવનારી પેઢી માટે તે જળવાઈ રહે તે પણ જોવું. અત્રે એ પણ યાદ રહે કે ગ્રંથાલય સાધન છે. ગ્રંથાલયસેવા એ સાધ્ય છે. ગ્રંથાલયસેવાને તેના યોગ્ય સ્વરૂપમાં સાકાર કરવા સાધન જેટલું શુદ્ધ અને તાર્કિક તેટલી ગ્રંથાલયસેવા ઉત્તમ બની રહે છે. આ માટે ગ્રંથાલયમાં અનેક ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓ અપનાવવામાં આવે છે. જેમાં ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનું આગવું અને વિશેષ મહત્ત્વ છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે વર્ગીકરણ પર જ અન્ય તમામ વિધિવિદ્યાઓ, સેવાઓ અવલંબે છે તો તે અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય.

2.2 વર્ગીકરણ (CLASSIFICATION)

2.2.1 અર્થ (Meaning)

વર્ગીકરણ અંગ્રેજી પદ ક્લાસિફિકેશન (Classification)નો ગુજરાતી પર્યાય છે. Classification પદની વ્યુત્પત્તિ લેટિન ભાષાના પદ ક્લાસિસ (Classes) પરથી થઈ છે. Classes શબ્દનો પ્રયોગ પ્રાચીન સમયમાં વ્યક્તિઓ/સમાજના વર્ગો દર્શાવવા માટે કરવામાં આવતો હતો.

વર્ગીકરણ = વર્ગ + કરણ, બે પદોના સમાસથી બનેલ છે. વર્ગનો અર્થ થાય છે જૂથ. કરણ એટલે વૈજ્ઞાનિક ઢબે કાર્ય કરવું. વર્ગીકરણ એટલે વર્ગ કે જૂથ પાડવાની વૈજ્ઞાનિક રીત સમાન વસ્તુઓ/વિચારોને એક જૂથમાં એકત્રિત કરવા અને વિસમાન વસ્તુઓ/વિચારોને અલગ કરવા.

ડૉ. રંગનાથને તેમના ગ્રંથ પ્રોલેગોમિના ટુ લાયબ્રેરી ક્લાસિફિકેશન (Prolegomena to Library Classification, 1967)માં વર્ગીકરણના અર્થની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. ભૌતિક વસ્તુઓના સંદર્ભમાં વિભાગ અને વિભાજન એ બે વર્ગીકરણના પરિણામો છે. તેમના મતે જ્યારે વિભાગ પાડીએ છીએ ત્યારે વસ્તુઓને છૂટી પાડી બે અથવા વધુ જૂથો પાડીએ છીએ. વિભાજન આ જૂથોને પૂર્વનિર્ધારિત ક્રમ આપે છે. આમ, વર્ગીકરણ એ વિવિધાર્થી પદ છે.

અર્થ - 1 :-

વિભાગ

- (1) સમાન ખાસિયત ધરાવતી વસ્તુ/વિચારોને એક પેટાજૂથમાં અને વિસમાન વસ્તુઓને અલગ પેટાજૂથમાં મૂકવું.
- (2) વિભાગ પ્રથમ અર્થના પરિણામે પેટા જૂથોનો ભાગ.

અર્થ - 2 :- વિભાજન

(1) વસ્તુવિશ્વનું જૂથોમાં વિભાજન કરવાની અને તેને નિશ્ચિત ક્રમ આપવાની પ્રક્રિયા.

અર્થ - 3 :-

અર્થ 2 + ક્રમમૂલક સંખ્યાઓમાંથી લેવામાં પદોએ દરેક વસ્તુનું ક્રમમૂલક પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

માનવ ઇતિહાસ જોતા એમ કહી શકાય કે માનવી અનાદિકાળથી વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત રાખવામાં અભિરુચિ દાખવતો રહ્યો છે. અર્થાત્, વિચારશક્તિ અને સ્મૃતિ સાથે જ વર્ગીકરણનો ઉદ્ભવ થયો છે માટે જ ગ્રંથ વર્ગીકરણનું અસ્તિત્વ ગ્રંથ અને ગ્રંથાલય જેટલું જ પુરાતન માનવામાં આવે છે.

પ્રારંભમાં વર્ગીકરણની આવશ્યકતાઓ અનુભવ ફલકો પર ગ્રંથોની ક્રમબદ્ધ વ્યવસ્થા કાયમ રાખવા માટે થતી વર્તમાન સમયમાં ગ્રંથવર્ગીકરણ વિસ્તૃત અર્થ ધરાવે છે. આજે તેનો અર્થ માત્ર સમાન વિષયોને એક સાથે રાખવા પૂરતો મર્યાદિત નથી પરંતુ સમાનતાની માત્રાને પણ લક્ષમાં રાખી ગોઠવણી કરવાનો છે.

ગ્રંથાલયસેવાના હાર્દને પરિપૂર્ણ કરવા માટે ગ્રંથોને તેના વિષયના ક્રમમાં ગોઠવવાની શરૂઆત થઈ તે પહેલાં ગ્રંથાલયોમાં ગ્રંથોને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે અનેક રીતો અપનાવવામાં આવતી હતી. જેમાં ગ્રંથોની વિશેષતા અને ઉપયોગકર્તાઓના અભિગમો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવતાં હતાં.

1. આકાર
2. પરંપરા
3. બાંધણીનો રંગ
4. મૂલ્ય
5. સાહિત્યિક મૂલ્ય
6. પ્રાપ્તિ ક્રમાંક
7. પ્રકાશન વર્ષ
8. કાલક્રમ
9. અભિરુચિ
10. લેખક
11. ગ્રંથનામ
12. પ્રકાશક/મુદ્રક
13. પ્રકાશન સ્થળ
14. ભાષા
15. વિષયનું ભૌગોલિક સ્થાન
16. વિષય : અકારાદિ ક્રમ

2.2.2 વ્યાખ્યાઓ (Destinations)

અનેક ગ્રંથાલયશાસ્ત્રીઓએ ગ્રંથાલય વર્ગીકરણની વ્યાખ્યા આપી છે. તે પૈકી કેટલીક વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છે.

1. વર્ગીકરણ ગ્રંથાલયમાં રક્ષાયેલ જ્ઞાનની ચાવી છે. તેની મદદ વડે ગ્રંથાલયમાં ફલક પર ગ્રંથોને એક વ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવે છે. ગોઠવણીથી ઓછામાં ઓછા સમયમાં વાચકોને ઇચ્છિત ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થાય છે. જ્ઞાનને સૂક્ષ્મતમ વિષયોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં વર્ગીકરણથી સહાયતા પ્રાપ્ત થાય છે. તથા વર્ગીકરણ સંશોધન કાર્યને ગતિ પ્રદાન કરે છે.

- ડબલ્યૂ એસ. જેવન્સ (W. S. Jevons)

2. 'ગ્રંથવર્ગીકરણ એટલે ગ્રંથોને ફલક ઉપર વ્યવસ્થિત કરવા અથવા ગ્રંથોને વાચકો માટે અત્યધિક ઉપયોગી બનાવવાનું વિવરણ.'

- ડબલ્યૂ બી.સી. સેયર્સ (W.B.C. Sayers)

3. 'ગ્રંથવર્ગીકરણ અપરિવર્તિત અથવા સમાન વિષયો પર લિખિત ગ્રંથોને એકત્રિત કરે છે.'

- સી.એ.કટર (C.A.Cuttare)

4. 'ગ્રંથોના વિશિષ્ટ વિષયોના નામનો અધિકૃત કૃત્રિમ ભાષામાં અનુવાદ કરવો તે ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ છે. સાથે જ વર્ગીકરણ તે એક જ વિશિષ્ટ વિષય પર અસંખ્ય ગ્રંથોનું વ્યક્તિકરણ પણ કરે છે, જે કેટલીક ક્રમિક સંખ્યાઓની સહાયતાથી થાય છે.

- એસ.આર.રંગનાથન (S.Rt.Ranganathan)

5. સમાન વસ્તુઓને એક સાથે રાખવી અથવા અધિક વિસ્તારમાં સમાનતા અને વિસમાનતા અનુસાર વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત કરવી એ જ વર્ગીકરણ છે. ગ્રંથવર્ગીકરણ કેટલાક સુધારાઓ સાથે જ્ઞાનવર્ગીકરણ છે, જે ગ્રંથોના ભૌતિક સ્વરૂપને કારણે આવશ્યક બન્યું છે.

- માર્ગારેટ માન (Margarat Mann)

ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાઓનું વિશ્લેષણ કરતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સમસ્ત સંબંધિત વિષયોને એક જ વર્ગમાં એકત્રિત કરવા એટલે વર્ગીકરણ, જે દ્વારા ગ્રંથોને જુદા જુદા સમૂહમાં યથાસંભવ એક જ વિષયના સંબંધિત ગ્રંથો મૂકવામાં આવે છે.

2.2.3 વર્ગીકરણના ઘટકો / તત્ત્વો

વર્ગીકરણ એક પ્રક્રિયા છે જેમાં વસ્તુ/વિચારોને સમાનતા અને વિસમાનતાના આધારે માનસિક દૃષ્ટિથી એકત્ર કરવામાં આવે છે કે અલગ પાડવામાં આવે છે. જેથી કેટલાક ઉદ્દેશોની પૂર્તિ થાય. વર્ગીકરણની વ્યાખ્યાઓનું વિશેષ વિશ્લેષણ કરતા નીચે મુજબના ચાર તત્ત્વો મળે છે.

1. વર્ગીકરણ પદાર્થ / વિચારોનું કરવામાં આવે છે.

2. વર્ગીકરણ કોઈપણ પ્રકારની સમાનતા કે વિસમાનતાના આધારે કરવામાં આવે છે.
3. વર્ગીકરણ એક માનસિક પ્રક્રિયા છે અને
4. વર્ગીકરણ કોઈને કોઈ ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે.
જેની વિગતે ચર્ચા આ પ્રમાણે છે.

1. પદાર્થ : તર્કશાસ્ત્રના પાશ્ચાત્ય આદિપ્રણેતા એરિસ્ટોટલના કથન અનુસાર આ સૃષ્ટિમાં જે કંઈપણ વસ્તુઓ, વિચારો છે તેનું સામૂહિક નામ પદાર્થ છે તેમણે પદાર્થની દસ કક્ષા ગણવી છે.

1. કૃત્ય	6. કાળ
2. પરિમાણ	7. પરિસ્થિતિ
3. ગુણ	8. અવસ્થા
4. સંબંધ	9. ક્રિયા
5. દિશા	10. કર્મ

વર્ગીકરણમાં ઉપર્યુક્ત દરેક પદાર્થનો સમાવેશ થાય છે.

2. **ગુણધર્મ :** ઉપર્યુક્ત પદાર્થોને ઓળખવા તથા સમજ કેળવવા માટે તેમના વિભિન્ન ગુણો અનુસાર તેમને અલગ અલગ નામ આપવામાં આવે છે.
કોઈપણ પદાર્થને ત્રણ પ્રકારના ગુણધર્મ હોઈ શકે છે.

1. સામાન્ય, 2. વિશિષ્ટ, 3. આકસ્મિક

વર્ગીકરણમાં વિશિષ્ટ ગુણધર્મોને ગણનામાં લેવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ ગુણધર્મો સાથે ક્યારેક વિશેષણ ગુણ જોડવામાં આવે છે. જેમ કે ‘નાની ઘોળી ઘોડી’ કહેવાથી પ્રથમ તો ‘ઘોડી’ પરથી પ્રાણીઓમાં એક પ્રાણી ‘ઘોડી’નો બોધ થાય છે. ‘ઘોળી’ એટલે બધી જ ઘોડીઓમાં માત્ર ‘ઘોળા રંગવાળી’ જ ઘોડી. જ્યારે ‘નાની’ તે આકાર દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે પદાર્થમાં વિદ્યમાન વિશિષ્ટ ગુણધર્મને લઈને પદાર્થ-પદાર્થ વચ્ચેનું અંતર જાણી શકાય છે. આ ગુણધર્મને આધારે સમાનતા કે વિસમાનતા અનુસાર વર્ગો પાડવામાં આવે છે.

3. **માનસિક પ્રક્રિયા :** નાનું, મોટું, ઘોળું, કાળું વગેરે ગુણધર્મો સમાનતા કે વિસમાનતાનો આધાર હોય છે. તે મનનું વિશ્લેષણ છે. આ વિશ્લેષણના આધારે જ વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. માટે જ વર્ગીકરણને માનસિક પ્રક્રિયા કહેવામાં આવે છે.

વર્ગીકરણ જીવન સાથે એટલી ઘનિષ્ટતાથી સંકળાયેલું છે કે તેની સામાન્ય સમજ વિના માનવી માત્ર ચોવીસ કલાક જીવી શકે નહીં. માનવીઓમાં જ નહિ પ્રાણીમાત્રમાં પણ વર્ગીકરણની દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દા.ત. ટીટોડી તેના ઈંડા મૂકવાની જગ્યા તેના ઈંડાના રંગને આધારિત રહી પસંદ કરે છે, તો કાગડી પોતાના ઈંડા કોયલના માળામાં મૂકી આવે છે.

ઉપરાંત વર્ગીકરણ અવલોકન પર આધારિત છે. જેમ કે, જુદા જુદા પ્રકારની કેરીઓનું વિભાજન કરવા માટે કેરીના જુદા જુદા પ્રકારોની માહિતી હોવી આવશ્યક છે.

4. ઉદ્દેશ : ઉદ્દેશવિહીન કોઈપણ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ માનસિક અસ્થિરતાની નિશાની છે. ગ્રંથવર્ગીકરણનો ઉદ્દેશ ગ્રંથાલયસેવાના હાર્દને સુરમ્ય આકાર આપવાનો છે.

2.2.4 મહત્વ અને આવશ્યકતા

‘પુસ્તકો ઉપયોગ માટે છે.’ ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના આ પ્રથમ અને પાયાના સિદ્ધાંતની ફલશ્રુતિ માટે ગ્રંથો ગ્રંથાલયમાં વ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલો હોય તે આવશ્યક છે. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનો મુખ્ય ધ્યેય ગ્રંથોની ગોઠવણીની સહાયકક્રમની વ્યવસ્થામાં યાંત્રિકતા લાવવાનો છે. તે ઉપરાંત તેનો હેતુ પરત આવેલા ગ્રંથો ઓછામાં ઓછા સમયમાં તેના યોગ્ય સ્થાને પુનઃગોઠવવાનો છે. તેમજ ગ્રંથાલયમાં નવાં ઉમેરાતાં ગ્રંથોને ગ્રંથસંગ્રહમાં ઉચિત સ્થાન આપવું તે પણ છે. સાથે જ વાચકોના વિષય અભિગમને સંતોષવા ગ્રંથવર્ગીકરણ આવશ્યક છે.

2.2.5 ઉદ્દેશ અને કાર્યો (Purpose and Functions)

બર્વિક સેયર્સના શબ્દોમાં, “ગ્રંથાલયની આધારશીલા ગ્રંથો છે જ્યારે ગ્રંથાલય વ્યવસાયની આધારશીલા વર્ગીકરણ છે. વર્ગીકરણના અભાવમાં કોઈપણ ગ્રંથપાલ સુવ્યવસ્થિત ગ્રંથાલયનું નિર્માણ કરવા સમર્થ બની શકે નહીં. વર્ગીકરણ એ પૂરા ગ્રંથાલયના પ્રત્યેક ગ્રંથના ઉપયોગને સરળ બનાવે છે. આ જ તેનો આધારભૂત ઉદ્દેશ છે. વર્ગીકરણના ઉદ્દેશો અને કાર્યો નીચે મુજબ ગણાવી શકાય.

(1) પ્રલેખોને ફલકો પર વ્યવસ્થિત કરવા

ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનું મુખ્ય કાર્ય ગ્રંથાલયની સમગ્ર વાચનસામગ્રીને સહાયક ક્રમમાં એ રીતે વ્યવસ્થિત કરવી, જેથી;

- ઉપયોગકર્તા પોતાના મનવાંચિત વિષય તથા તે સંબંધિત સમગ્ર વાચનસામગ્રીને ફલકોમાં એક સાથે એક સ્થાને જોઈ શકે અને પૂરી જાણકારી મેળવી શકે.
- જ્યારે કોઈ ઉપયોગકર્તા ગ્રંથાલયમાં કોઈ એક વિશિષ્ટ ગ્રંથ માટે કે કોઈપણ ઉદ્દેશ વિના પણ આવે તો પણ ફલકોમાં પ્રાસંગિક ગ્રંથ નિરીક્ષણમાં તે પોતાના વિષયની અધિગૃહિત નવા ગ્રંથોની જાણકારી મેળવી શકે.
- ગ્રંથાલયના કર્મચારી શીઘ્રસેવા પ્રદાન કરવામાં તથા ઉપયોગકર્તાને વિશિષ્ટ પ્રલેખ મેળવી આપવામાં સહાયક બની શકે.

(2) પ્રત્યેક પ્રલેખને તેનું વૈયક્તિક નામ (સંજ્ઞા) પ્રદાન કરવું.

ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રંથાલયના પ્રત્યેક પ્રલેખને તેનું વૈયક્તિક નામ પ્રદાન કરવું જેથી :

- પ્રત્યેક પ્રલેખને ફલક તથા વર્ગીકૃત સૂચિમાં તેનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવું.
- ઉપયોગકર્તાની માંગ આવ્યેથી, સમય વ્યય કર્યા વગર ઈચ્છિત પ્રલેખ ત્વરિત પ્રાપ્ત કરાવી શકાય.
- પરત આવેલ ગ્રંથોની પુનઃગોઠવણી ત્વરિત કરી શકાય.

- (d) કોઈ એક ગ્રંથની કેટલી નકલો ગ્રંથાલયમાં છે તેની જાણકારી સરળતાથી મેળવી શકાય.
- (e) એક ગ્રંથની કેટલી આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ છે તેની માહિતી મેળવી શકાય.

(3) ગ્રંથાલયમાં નીચે જણાવેલ કાર્યોમાં સહાયતા કરવી.

- (a) વિષય વાક્યસૂચિ તથા સંઘસૂચિ બનાવવામાં
- (b) ઉમેરાયેલા નવાં ગ્રંથોને તેનું યોગ્ય સ્થાન પ્રદાન કરવામાં
- (c) પ્રલેખોની સુવ્યવસ્થિત તથા એકરૂપ પસંદગીમાં
- (d) પ્રલેખોની જૂની આવૃત્તિઓ તથા બિનઉપયોગી પ્રલેખને દૂર કરવામાં.
- (e) ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ મેળવવામાં
- (f) ગ્રંથપ્રદર્શનમાં
- (g) સંદર્ભસેવા પ્રદાન કરવામાં
- (h) ગ્રંથમેળવણી કરવામાં
- (i) વિભિન્ન વિષયવાર આંકડાઓ તૈયાર કરવામાં
- (j) ગ્રંથ લેવડ-દેવડમાં
- (k) વર્ગીકૃત સૂચિમાં સૂચિપત્રકો વ્યવસ્થિત કરવામાં

(4) ફલકોમાં વાચકને તેના પ્રલેખ સુધી પહોંચાડવામાં

- (a) ફલકોમાં વાચકને તેના પ્રલેખ સુધી પહોંચાડવામાં
- (b) ગ્રંથાલય દ્વારા અધિગ્રહણ કરવામાં આવેલ વાચકના ઈચ્છિત વિષય અથવા રૂચિના પ્રલેખોની સ્પષ્ટ તથા પૂરી જાણકારી મેળવવામાં.
- (c) વાચકને તેની અધ્યયન સામગ્રીની યાદી બનાવવામાં

2.2.6 ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ ગ્રંથવર્ગીકરણનું મહત્ત્વ

1. ગ્રંથવર્ગીકરણના કારણે ગ્રંથાલયના તમામ પ્રલેખો ફલકો પર સહાયક અને સુવિધાજનક ક્રમમાં ગોઠવાય છે. તેથી યોગ્ય વાચકને યોગ્ય પુસ્તક યોગ્ય સમયમાં ઉપલબ્ધ બને છે.
2. પરત આવેલા ગ્રંથોની ગોઠવણી યંત્રવત્ બને છે. નવા ઉમેરાતાં ગ્રંથોને તેનું સાંદર્ભિક નિશ્ચિત સ્થાન આપવાનું શક્ય બને છે.
3. સૂચિકરણની દૃષ્ટિએ પણ વર્ગીકરણ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ગ્રંથવિશ્લેષણ તથા વર્ગીકૃત અને પૃથક્કરણીય સંલેખોની ગોઠવણી માટે તે મુખ્ય આધાર છે.
4. ગ્રંથપ્રદર્શન અને વિશેષ પ્રસંગોએ વિશિષ્ટ વિષયના ગ્રંથો અલગ કરવાનું સુવિધાજનક બને છે.

5. ગ્રંથ પરિક્રમણનો તે આધાર છે.
6. જુદા જુદા પ્રકારની આંકડાકીય માહિતી, વાચન સર્વેક્ષણ. પુસ્તક પસંદગી વગેરે કાર્યોમાં વર્ગીકરણ સહાયક બને છે.
7. સંદર્ભસૂચિ કે વિશિષ્ટ માંગને અનુલક્ષીને જે તે વિષયના ગ્રંથોની સૂચિ બનાવવાનું સરળ બને છે.
8. ગ્રંથમેળવણી અને તેના વિશ્લેષણમાં વર્ગીકરણ મહત્વનું ઉપકરણ બને છે.
9. તે ગ્રંથાલયના ઉપયોગને ગતિશીલ બનાવે છે.

સેવેજ (Savage)ના મત મુજબ વાચકો અને ગ્રંથાલયના કર્મચારીઓ માટે પુસ્તકોની સુવિધાજનક અને કમબદ્ધ વ્યવસ્થા જ ગ્રંથવર્ગીકરણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. જે અનુસાર :

1. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ વિચારોની વાચનસામગ્રીને સુયોગ્ય અને યાંત્રિક ક્રમમાં વ્યવસ્થિત કરવી.
2. પુસ્તકોની પુનઃગોઠવણી કરવી.
3. ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારાં પુસ્તકોનો સમાવેશ તેના યોગ્ય સ્થાને કરવો.
4. વાચકો અને પુસ્તકો વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત કરવા પરિબળ બનવું.

બવિંક સેયર્સે ગ્રંથવર્ગીકરણનું મહત્વ સમજાવતાં જણાવ્યું છે કે ગ્રંથાલયની આધારશીલા પુસ્તકો છે અને પુસ્તકોની ગોઠવણીની આધારશીલા વર્ગીકરણ છે. વર્ગીકરણના અભાવમાં કોઈપણ ગ્રંથાલય સુવ્યવસ્થિત ગ્રંથાલય બની શકે નહીં.

ગ્રંથાલયમાં વર્ગીકરણના ઉપયોગથી,

1. સમાન વિષયના પુસ્તકોને એક સ્થાને એકત્રિત કરી શકાય છે.
2. ઈચ્છિત પુસ્તકો શોધવામાં સમયની બચત થાય છે.
3. ગ્રંથસંગ્રહની સબળતા અને નિર્બળતા જાણી શકાય છે.
4. પુસ્તક પસંદગીમાં સહાય મળે છે.

ડૉ. રંગનાથને ગ્રંથવર્ગીકરણ ઉદ્દેશો નીચે મુજબ જણાવ્યા છે.

1. ગ્રંથાલયના કોઈપણ પુસ્તકની વાચક દ્વારા માંગણી થતાં તેનું સ્થાન સત્વરે નિર્દેશી શકાય છે.
2. પરત આવેલાં પુસ્તકો તેના સ્થાને સરળતાથી ગોઠવી શકાય છે.
3. નવાં આવેલાં પુસ્તકોને સંબંધિત પુસ્તકોના સમૂહમાં સ્થાન આપી શકાય છે.
4. સમયની બચત થાય છે.

2.3 ઇતિહાસ (History)

વર્ગીકરણનો વિકાસ વાસ્તવમાં માનવીની વિચારશક્તિના વિકાસની સમાંતર રહ્યો છે. વિકાસની દૃષ્ટિએ તેને નીચે મુજબ બે વિભાગોમાં વિભાજિત કરી શકાય.

1. પ્રારંભિક અને ઉપયોગિતાવાદી
2. દાર્શનિક અને તાર્કિક

1. પ્રારંભિક અને ઉપયોગિતાવાદી :-

પ્રારંભિક વિકાસ અનુસાર જ્ઞાનની સૈદ્ધાંતિક અથવા આદર્શપૂર્ણ વ્યવસ્થાને દૃષ્ટિકોણમાં રાખીને માત્ર વ્યવહારિક ઉપયોગના ઉદ્દેશથી વાચનસામગ્રીની વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયાસ હતો. પ્રાચીન આસીરિયાના સમ્રાટ અસુર-બાન-ઇ-પાલ (Assur-ban-I-Pal) ના ગ્રંથાલયમાં માટીની તકિતઓનું વર્ગીકરણ બે મુખ્ય વર્ગોમાં : 1. સાંસારિક જ્ઞાન અને 2. ઈશ્વરીય જ્ઞાન એમ બે પ્રકારે કરવામાં આવેલું જોવા મળે છે.

પ્રાચીન મિસરના સુપ્રસિદ્ધ કવિ અને ગ્રંથપાલ કેલીમેક્સે (Callimachus) અલેક્ઝાંડ્રિયાના ગ્રંથાલયમાં (ઈ.સ. પૂર્વે 260-240) અપનાવેલ વર્ગીકરણ અનુસાર સમગ્ર વિષયોને લેખકો પર આધારિત રહી છ વિભાગોમાં વિભાજિત કરેલ જોવા મળે છે.

1. કાવ્ય	4. કાયદો
2. તત્ત્વજ્ઞાન	5. ઇતિહાસ
3. વક્તૃત્વ	6. પરચુરણ

મધ્યકાલીન સમયના મઠોના ગ્રંથાલયોમાં પણ વર્ગીકરણની પ્રથા પ્રચલિત હતી. તેમાં વિષયોને નીચે મુજબ સાત વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવતા હતા.

1. અભિલેખ
2. મૂળ ધાર્મિક ગ્રંથો અને ટીકાઓ
3. બંધારણ
4. ધાર્મિક સભા અને પરિષદોની કાર્યવાહીનું વિતરણ
5. પાઠરીના આદેશ અને પત્રો
6. ધાર્મિક ગ્રંથો
7. પૌરાણિક વાર્તાઓ

ફ્રાન્સના મેજરિન ગ્રંથાલયના ગ્રંથપાલ ગેબ્રિયલ નાદ (Gabrial Naude) દ્વારા રચિત સૂચિ Advis Pour Dresser one Bibliotheque માં બાર મુખ્ય વર્ગોને સ્થાન આપવામાં આવેલું છે.

1. આધ્યાત્મવિદ્યા	7. સૈનિક વિદ્યા
2. ગ્રંથ વિજ્ઞાન	8. ન્યાયશાસ્ત્ર
3. વૈદક	9. પરિષદ અને ધર્મપ્રધાન કાયદા
4. કાલક્રમ	10. તત્ત્વજ્ઞાન
5. ભૂગોળ	11. રાજનીતિ
6. ઇતિહાસ	12. સાહિત્ય

નાદની મધ્યકાલીન બીજી પ્રસિદ્ધ પદ્ધતિ તે 'ફ્રાંસીસી પદ્ધતિ' છે. તે 'પેરિસ બુક્સેલર્સ સિસ્ટમ' તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેમાં પાંચ વર્ગોને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે.

1. અધ્યાત્મવિદ્યા
2. ન્યાયવિદ્યા
3. ઇતિહાસ
4. તત્ત્વજ્ઞાન
5. સાહિત્ય

2. દાર્શનિક અને તાર્કિક પદ્ધતિઓ

જેશનર (Konard Von Gesener) (1516-1565)ની વર્ગીકરણ પદ્ધતિને પ્રથમ ગ્રંથવર્ગીકરણ પદ્ધતિ કહી શકાય. આ પદ્ધતિ ઘણી જ વિદ્યતાપૂર્ણ અને તર્કશુદ્ધ છે. જો કે બેકન (Francis Bacon) દ્વારા પ્રસ્તુત 'Chart of Human Learning'નું વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આજ સુધી અસ્તિત્વમાં આવેલ વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓમાં તે અસરકારક રહી છે.

આ પદ્ધતિ વિષયગત છે. તેનું વિષય વિભાજન સુનિશ્ચિત સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. આ પદ્ધતિમાં વિશેષતાઓના પ્રયોગમાં નિરંતર એકરૂપતાનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું છે. બેકને માનવજ્ઞાનના ત્રણ સ્ત્રોત માન્યા છે.

1. સ્મૃતિ, 2. કલ્પના, 3. તર્ક

આ ત્રણ સ્ત્રોતમાંથી જ મુખ્યવર્ગોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

સ્મૃતિ →	ઇતિહાસ	પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ નાગરિક ઇતિહાસ
કલ્પના →	કાવ્ય	વર્ણનાત્મક નાટ્યાત્મક કથાત્મક
તર્ક →	તત્ત્વજ્ઞાન	દૈવી પ્રાકૃતિક માનવીય

હેરિસ (W. T. Harris)ની વર્ગીકરણ યોજનાનો આધાર બેકનનો વિપરીત ક્રમ છે. જેની અસર DDC પર જોવા મળે છે.

2.4 ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનો વિકાસ (Development of Library Taxonomy)

વર્ગીકરણ પ્રક્રિયાની ધારણા અને મનોવૃત્તિ વ્યાવહારિક તથા માનસિક રૂપથી ઐતિહાસિક કાળથી જ સર્વવ્યાપક અને સાર્વભૌમિક રહી છે. વર્ગીકરણના પરિઘમાં દેશ, કાળ, ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા, સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થ તથા વ્યક્તિ કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં આવે જ છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં પણ વિષય વર્ગીકરણની વ્યવસ્થાના પ્રમાણો મળે છે. પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય 64 પ્રકારની વિદ્યાઓમાં વિભક્ત હતું. જેને અત્યંત દાર્શનિક અને તાર્કિક માનવામાં આવે છે. પરિણામતઃ આજે પણ એરિસ્ટોટલ (Aristotal) અને પોરેફરી (Porphyry)ના આદર્શો અર્વાચીન વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓમાં જોવા મળે છે. ડૉ. રંગનાથને વર્ગીકરણની ત્રણ વિકસોન્મુખ અવસ્થાઓ ગણાવી છે.

પાંચ વિધેયકો

શબ્દોનો એક સમૂહ છે જે ગુણોનો ઘોતક છે, તે પદોની વિશેષતાઓ અને વિધેયકોને પ્રગટ કરે છે. પદોના ગુણોને સ્પષ્ટ કરતા વિધેયકો પાંચ છે. આ પદોના પ્રયોગને પોરેફરીના વૃક્ષ અથવા રોમીયન વૃક્ષ (Romean Tree) દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. યુનાની તર્કશાસ્ત્રી પોરેફરી (233-304) દ્વારા થયેલ શ્રેણીઓની રચના તથા નિર્માણના સંદર્ભમાં તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે.

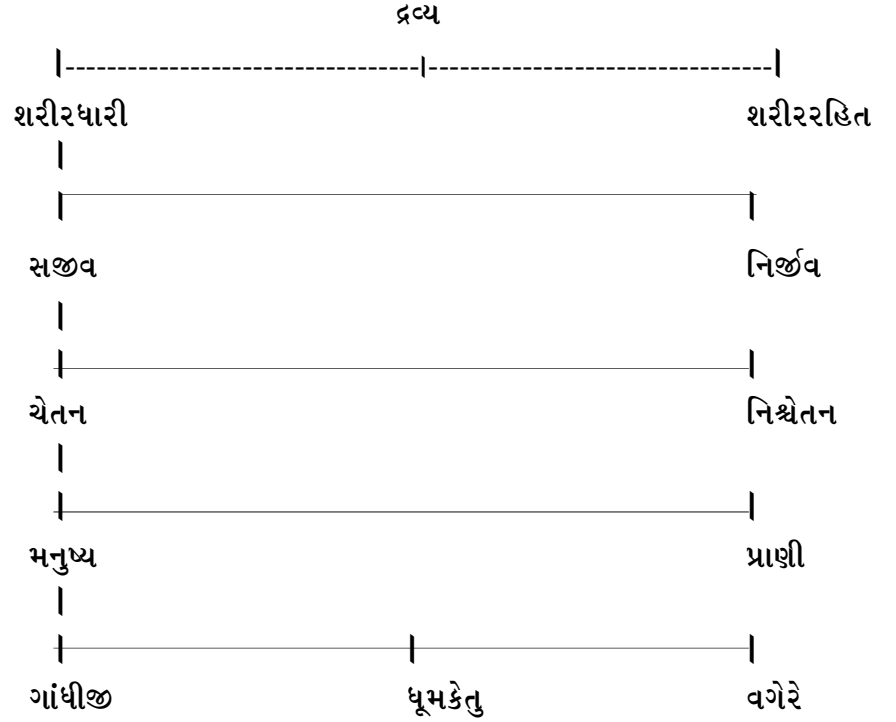
- (1) **પ્રજાતિ** : વસ્તુઓના સમૂહ કે વિચારોની શ્રુંખલા કે તેના પદને પ્રજાતિ કહેવામાં આવે છે. જેનું વિભાજન બે કે તેથી વધુ ઉપજાતિઓમાં કરી શકાય છે.
- (2) **ઉપજાતિ** : ઉપજાતિ એ સમૂહ છે જેમાં પ્રજાતિઓનું વિભાજન કરવામાં આવે છે. ઉપજાતિ સામાન્ય રીતે સ્વયં પ્રજાતિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. ત્યારે તેને પુનઃ ઉપજાતિમાં વિભાજિત કરી શકાય છે.
- (3) **ભેદકતા** : જે ગુણોના આધારે પ્રજાતિનું વિભાજન ઉપજાતિઓમાં કરવામાં આવે છે તેને ભેદકતા કહેવામાં આવે છે.
- (4) **સહજગુણ** : વસ્તુઓ કે વર્ગ તથા પ્રજાતિઓનો સ્વભાવધર્મ એ એક એવો ગુણ છે જે પ્રજાતિના પ્રત્યેક વર્ગમાં સમાન સ્વરૂપે વિદ્યમાન હોય છે.
- (5) **આકસ્મિક ગુણ** : વસ્તુઓ, પદો કે પ્રજાતિઓની એ વિશેષતા કે ગુણ જે સ્વભાવગત નહીં પણ આકસ્મિક હોય છે. તેમજ તેને મૌલિકતા સાથે કોઈ સંબંધ નથી હોતો. વ્યક્તિની ઊંચાઈ, રંગ, નામ વગેરે આકસ્મિક ગુણ છે.

2.4.1 પારિફરીનું વૃક્ષ (Tree of Porphyry)

પારિફરીના વૃક્ષ દ્વારા પાંચ વિધેયકો તથા તેના પરસ્પર સંબંધને સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. જો કે એરિસ્ટોટલે ચાર વિધેયક ગણાવ્યા છે. (1) પરિભાષા, (2) સહજ ગુણ, (3) જાતિ અને (4) આકસ્મિક ગુણ છે.

પારિફરીનું વૃક્ષ વાસ્તવમાં જ્ઞાનવર્ગીકરણ માટે નિર્મિત ન હતું. તેનો હેતુ વસ્તુઓ અન્યોન્ય આશ્રિત છે તે સ્પષ્ટ કરવાનો અને સાથે જ વર્ગીકરણ અને ચૈતાત્મક વિધિનું નિર્માણ કરવાનો હતો.

પારિફરીનું વૃક્ષ
Tree of Portyphyry

દ્રવ્ય કે પદાર્થ એક એવું પદ છે જેમાં બધી જ વસ્તુઓ/વિચારો સમાવિષ્ટ થાય છે. તેની વ્યાપકતા અસીમ છે. જ્યારે ગહનતા નહિવત્ છે. દ્રવ્ય એ પ્રજાતિ છે. એ જ પ્રમાણે ચેતનતા એ સહજ ગુણ છે અને નામકરણ એ આકસ્મિક ગુણ છે. જેમ જેમ વૃક્ષ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે તેમ તેમ વ્યક્ત થતી શાખા-પ્રશાખાઓની વ્યાપકતા ઘટતી જાય છે અને ગહનતા વધતી જાય છે.

2.5 સારાંશ (Summary)

પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે વર્ગીકરણ એટલે શું ? તેની વિસ્તૃત માહિતી મેળવી. વર્ગીકરણનો અર્થ તથા જુદા જુદા ગ્રંથાલયશાસ્ત્રીઓએ આપેલી વ્યાખ્યાઓ દ્વારા વર્ગીકરણને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

ગ્રંથાલયની આધારશીલા ગ્રંથો છે તો ગ્રંથાલયીત્વની આધારશીલા વર્ગીકરણ છે. તે સંદર્ભમાં ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના ઉદ્દેશો, કાર્યો અને મહત્વની ચર્ચા અને વિકાસની પણ ચર્ચા કરી.

ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ એક એવું બિંદુ છે તેની આસપાસ ગ્રંથાલયની તમામ વિધિવિધાઓ ફરતી રહે છે અને ગ્રંથાલયસેવાના પરિધને તેની ક્ષિતિજોને વિસ્તારતી રહે છે.

2.6 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તર સહિત)

1. ક્લાસીફિકેશન (Classification) શબ્દ કઈ ભાષામાંથી વ્યુત્પત્તિ પામેલ છે ?
 (A) ઈટાલિયન (B) લેટિન
 (C) ગ્રીક (D) ફ્રેન્ચ
2. લેટિન ભાષાના કયા પદ પરથી Classification પદ અવતર્યો છે ?
 (A) Class (B) Classic
 (C) Classes (D) Classy
3. 'ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ ગ્રંથના વિશિષ્ટ નામનો અધિકૃત કૃત્રિમ ભાષામાં અનુવાદ છે.' ગ્રંથાલય વર્ગીકરણની આ વ્યાખ્યા કોણે આપે છે ?
 (A) એસ.આર.રંગનાથન (B) બર્વિક સેયર્સ
 (C) માગરિટ માન (D) જે.ડી.બ્રાઉન
4. પ્રલેખોની ગોઠવણી માટેના નિર્ધારિત ઘટકોની સંખ્યા કેટલી છે ?
 (A) 12 (B) 10
 (C) 09 (D) 11
5. પદાર્થ / વસ્તુ કેટલા પ્રકારના ગુણધર્મો ધરાવે છે ?
 (A) 4 (B) 2
 (C) 3 (D) 5
6. પોરિફરીના વૃક્ષ દ્વારા વિષયકો તથા તેના પરસ્પરના સંબોધનોને સ્પષ્ટ કરી શકાય છે.
 (A) ચાર (B) છ
 (C) ત્રણ (D) પાંચ
7. Chart of Human Learning ના લેખક ?
 (A) ફ્રાંસિસ બેંકન (B) ડબલ્યૂ ટી. હેરીસ
 (C) કર્નાડ જેશનર (D) ઉપરમાંથી કોઈ નહીં

2.7. તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ઉત્તર સહિત)

1. 'વિદ્યાશાખા' અને 'વિષય' પદોની સમજ આપો.

.....

.....

.....

2.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

કૃત્રિમ ભાષા (Artificial Language) :	વર્ણન કરવામાં આવેલ વિષયને આધારે પ્રલેખોની ગોઠવણી માટે ગ્રંથાલય વર્ગીકરણમાં ઉપયોગમાં લીધેલાં પ્રતીકો.
નિશ્ચિત સ્થાન (Fixed Location) :	પુસ્તકોની ફલક સંખ્યા, દર્શાવતું ચિહ્ન
પરિગ્રહણાંક (Accession Number) :	અધિગૃહિત કરવામાં આવેલા ગ્રંથોની નોંધણી બાદ, આપવામાં આવતો ગ્રંથપ્રાપ્તિ ક્રમાંક
પ્રલેખ (Document) :	વિચારોના પ્રત્યાયન માટે નિર્મિત કોઈ રેખાત્મક અભિલેખ.
પ્રશિષ્ટ : (Classics)	દીર્ઘકાલ સુધી પ્રસિદ્ધ ધરાવતી કૃતિ.
ખાસિયત (Characteristics) :	એક એવું લક્ષણ જેના આધારે વર્ગીકરણના વિભાજનને માટે વસ્તુઓ ભેગી અથવા અલગ કરી શકાય.
વર્ગકાર (Classifier)	ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરીને પ્રલેખોને વર્ગીકૃત કરનાર
વર્ગચાર્ય (Classificationist)	ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પદ્ધતિની રચના કરનાર
વિષય વંશાનુક્રમ (Filiatary Sequence)	વિષયોના સંબંધ અનુસાર પ્રલેખોનો અનુક્રમ
સંજ્ઞા (Notation)	ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પદ્ધતિના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારી ક્રમબોધક સંજ્ઞા

2.9 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (References and Further Reading)

- * Krishan Kumar (1988) Theory of Classification.
4th ed. New Delhi: Vikas publishing chapter 1.
- * Marcell, Rita and Newton, Robert (1996).
A New Manual of Classification. New Delhi : Jaico Publishing
Chapters 1 and 6
- * Mills, J. (1996). A Modern Outline of Library Classification.
Bombay : Asia Publishing. Chapter 1.
- * Ohedar, A. K. and B. Sengapta (1977).
Library Classification. 2nd rev. ed.
Calcutta : World Press. Chapter 1.
- * Ranganathan, S.R. (1987). Colon Clasification, 7th ed. Edited
by M.A. Gopina h. Bangalore : Sarada Ramganathan Endowment
for library Sciencee.
- * Ranganathan S.R. (1962) Elements of Library Classification,
3rd ed. Bombay : Asia Publishing. Chapters A and B.
- * Ranganathan S.R. (1967). Prolegomena to Library
Classification. 3rd ed. Bangalore : Sarada Ranganathan
Endowment for Library Science. Chapeters D-L.
- * Satija, M.P. and Agrawal. S.P. (1966). Book Number: Same Indian
Methods. 2nd ed. New Delhi : Reliance Publishing. Chapters 1 and 5
- * ધ્યાની, પુષ્પા (2001), પુસ્તકાલય વર્ગીકરણ
ન્યુ દિલ્હી ESS ESS
- * ભૈયા, છગન (2013) ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પ્રવેશિકા
અમદાવાદ : પાર્શ્વ

